

Eesti valgustusajastu pildientsüklopeedia

Johann Christoph Brotze. *Estonica*. Koostanud Ants Hein, Ivar Leimus, Raimo Pullat, Ants Viires. Tallinn, Estopol OÜ, 2006, 619 lk.

Põhjasõja käigus õnnestus Läänemere provintsidel saavutada ulatuslik seisuslik autonoomia, mis kindlasti soodustas ka paikkondliku identiteedi arengut ja tugevnemist. 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandi algul väljendus see agaras ajaloomuististe ja -allikate dokumenteerimises, topograafiliste andmete kogumises, kartograafias jms., millega tegelesid peamiselt literaatidest entusiastid. Kõige efektiivsem selles vallas oli kahtlemata Põltsamaa pastor August Wilhelm Hupel, kes suutis oma uurimis- ja kogumistöö viljad kiiresti publitseerida, mistõttu temast on kujunenud 18. sajandi “tsiteerituim” autor. Kuid paljude teiste Balti õpetlaste teosed on avaldatud vaid osaliselt – näiteks mitmed Tartu justiitsbürgermeister Friedrich Konrad Gadebuschi käsikirjad – või jäänud arhiivi järelpõlvede uurijaid ootama (Riia arsti Otto Huhni hiigekogud).

Üks agaramaid kogujaid, kes keskendus just ajaloomuististe ja ka kaasaja vaatamisväärsuste ja elu-olu pildilisele dokumenteerimisele, oli Riia lütseumi kauaaegne konrektor Johann Christoph Brotze (1742–1823). Oma eluajal avaldas ta mitmesuguseid topograafilise ja isikuloolise sisuga artikleid, kuid Brotze elutöö tõeliseks monumendiks sai kümneköiteline käsikiri “Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente, Prospekte, Wapen etc.”, mida säilitatakse Läti Akadeemilise Raamatukogu käsikirjade osakonnas. Brotze kogude süstemaatilist teaduslikku editsiooni on alustatud alles hiljaaegu. Aastatel 1992, 1996 ja 2002 andsid Läti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut ja Läti Akadeemiline Raamatukogu Brotze kogudest välja kolm köidet, mis keskenduvad Riia linna, selle eeslinna ja lähiümbruse ning Läti väikelinnade ja maapiirkondade materjalidele. Kuuldavasti on ilmumas veel üks Läti ala tutvustav köide.

Brotze kogude Eesti ala käsitleva materjali koondamine omaette köitesse ja kommenteeritud kujul avaldamine on igati tervitatav, sest seni on Brotze *Estica*-ainestikust ilmunud vaid üksikilustratsioone, mis on laiali pillatud paljudesse ajalooteaduslikesse teostesse. Kiiduväärne on samuti, et erinevalt Läti köidetest on siin täielikult

saksa keelde tõlgitud ka kõik kommentaarid, mis soodustab teose levikut ja retseptiooni nii eesti kui ka saksa keeleruumis.

Brotze kollektsiooni suur väärtus 18. sajandi ja 19. sajandi alguse Liivi- ja Eestimaa ikonograafilise allikana on ilmselge. Seda on “Estonica” köites piisavalt esile tõstetud ja see ei vaja siin enam üle kordamist. Brotze ja tema kaastöölised olid agarad ajalooliste muististe jäädvustajad, mistõttu tema kogul on tähtsus ka Liivimaa keskaja ajaloo allikana (keskaegsete kindluste varemete, hauaplaatide, vappide jms. joonistused).

Brotze “Estonica” köide on analoogselt varasemate Läti köidetega koostatud geograafilisel printsiiбил, mida võib pidada igati õigustatuks. Köite esimese ja suurema poole moodustavad Liivi- ja Eestimaa linnade, teise poole maaelu illustreerivad materjalid, mis on järjestatud tähestikulisel printsiiбил.

Koos kõrgel trükitehnilisel tasemel publitseeritud illustatsioonidega on avaldatud Brotze käsikirjast transkribeeritud saksakeelsed pildiallkirjad või selgitavad tekstid, millega kaasnevad nende täpsed eestikeelsed tõlked. Transkriptsioon ja selle tõlge jätab igati korrektse mulje, ainult ühes kohas tundub olevat sisse lipsanud eksitav viga. Seal (lk. 435–436), kus räägitakse kuningas Karl XII suhetest kohaliku Laiuse talurahvaga, on “Gevatter zu stehen” valesi transkribeeritud “Geratter zu stehen”, mistõttu ka eestikeelne tõlge – vaderi asemel on kuningast tehtud talupoegade nõuandja – on sel kohal eksitav.

Teose illustatsioonid on trükitehnilisel kõrgel tasemel, kuid paraku ei leia me kusagilt andmeid nende originaalsuuruse kohta. Jääb mulje, et osa neist on avaldatud tugevasti vähendatud kujul, mistõttu tuleb nende lugemisel kasutada luubi abi.¹

Brotze tekstidele on juurde lisatud rohkem või vähem põhjalikud kommentaarid teose koostajalt ja teistelt autoritelt, kelle nimed on loetletud tiitellehe pöördel. Asjatundlikkuse ja põhjalikkuse poolest esileküündivad on Ants Heina arhitektuuriajaloolised ja Ivar Leimuse keskajateemalised kommentaarid. Siinkirjutajat on aga Brotze alati huvitanud kaasaja olustiku dokumenteerijana ning jääb üle vaid kahetseda, et tal tollaegsete reisitingimuste juures ei olnud võimalik Eesti ala kohta esitada niisugust kirevat, tollaegset seisuslikku ja samas multietnilist ühiskonda suurepäraselt illustreerivat inimtüüpide galeriid, nagu varasemas Riia-köites.² Siiski leidub ka “Estonica” köites mitmeid eesti talurahva materiaalse kultuuri ja olme “pildistusi”, mida täiendavad Ants Viirese pädevad etnoloogilised parandused ja täiendused. Põhjalikkuse ja täpsusega paistavad silma ka mitmete teiste

¹ Vrd. Otto-Heinrich Eliase retsensiooniga ajakirjas Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 55 (2006), lk. 454–455.

üksikkommentaaride autorid. Paljud neist kujutavad endast sekundaarkirjandusele ja ka arhiiviuurimustele tuginevaid lokaalajaloolisi lühiülevaateid, mis on teadusnõuetele vastavalt varustatud kirjanduse ja arhiiviviidetega. See annab “Estonica” kõitele paljude aspektides ka teatmeteose väärtuse.

Paraku ei ole projektijuht Raimo Pullati enda, kes on ennast tõestanud eelkõige eduka ja efektiivse teadusmäändžerina, koostatud kommentaarid eelpoolnimetatutega samal tasemel. Need sisaldavad küll igasugu, sageli ka kõrvalist faktilist andmestikku, kuid puudu jääb sidusast teemaarendusest ja üldistusvõimest. Pullat esitab meelsasti hulgaliselt arvandmeid, kuid ajab näiteks lootusetult segamini Pärnu linna ja linnamõisate elanike arvud, mis võimaldab tal väita, et Rootsi aja lõpul elas Pärnus ca 3000 elanikku, 1710. aasta katku tulemusena olevat surnud üle 3000 elaniku, kuid juba 1742. aastaks olevat Pärnu linna Jaani koguduse liikmete arv taas jõudnud 3000-ni (lk. 190).

Sama peab kahjuks ütleva ka Raimo Pullati koostatud eessõna kohta, mis on napolisõnaline, pealiskaudne ja rabadavõitu. Niisuguse esindusliku teose puhul eeldanuks põhjalikumalt ja sünteesivamat ülevaadet Brotze isikust, tema “Estonica” kogu tekkeloost ja selle tähendusest. Selle asemel on raisatud ruumi sisutühjadele arutlustele teadmiste avalikustamisest ja *arcana artis*´est ehk oskuste salastamisest, mis päädib jaburavõitu tõdemusega, et “võrreldes 18. sajandi portselanimanufaktuuri tootmisprotsesside salastatusega [---] oli Brotze tegevus vabam” (lk. IX).

Väga oluline küsimus, mida eessõnas käsitletakse liiga lühidalt, on valikuprintsiibid, mille põhjal on Brotze arvukatest Eesti-ainelistest materjalidest otsustatud publitseerida just need pildid ja tekstid. On igati arusaadav, et “Estonica” koostajad on loobunud arvukate mündijoonistuste avaldamisest, kuna lätlased plaanivad Brotze kogude põhjal avaldada omaette numismaatilise kõite. Samuti ei oleks juba mahulistel kaalutlustel saanud avaldada rohkeid vapijooniseid koos kommentaaridega, pealegi hõlbustab Balti vapinduses orienteerumist Carl Arvid von Klingspori “Baltisches Wappenbuch”. Kuid pisut nõutuks teeb väide, et välja on jäetud üldtuntud pilte, mille autor ei ole Brotze, kuigi samas on teoses publitseeritud küllaga (ja seda põhjendatult) teiste isikute, nagu Eduard Philipp Körberi, Carl Otto von Gyllenschmidt, Johann Wilhelm Krause jt. joonistusi. Eessõna autoril oleks tulnud oma valikuprintsiibid täpsemalt sõnastada, valiku tegemise protsessi lähemalt iseloomustada (sest praegu me ei tea sedagi, kas valiku tegid ko-

gumiku tiitellehel seisvad koostajad või tegid selle hoopis Läti Akadeemilise Raamatukogu töötajad) ning ulatuslikumalt kirjeldada ka kogumikust välja jäänud materjale. Võib-olla oleks olnud mõttekas isegi lisada avaldamata jäänud Estonica lühike loend. Praegu võib paljudel uurijatel jääda siiski hinge kripeldama kahtlus, kas pole just tema valdkonnast olulised materjalid publitseerimata jäänud. Õnneks on Brotze kogud miniatuurisel kujul kättesaadavad ka internetis (<http://www3.acadlib.lv/broce>). Sellega tutvumisel võib veenduda, et valik on enamjaolt põhjendatud ja arukas: publitseeritud on ajalooallikana kandvamad dokumendid, nagu linnade ja hoonete plaanid ja vaated, ning välja on jäetud vähemolulist kribu-krabu.

Kuid kohati väsitavaks kippuva hauaplaatide kirjelduse kõrval – ärgu pangu medievistid seda mulle pahaks – oleks ehk oodanud pisut rohkem visuaalselt atraktiivse materjali esitamist, milleks “Estonica” kõite trükitehniline teostus pakub suurepäraseid võimalusi. Kohati padutõsiseks kipuvat publikatsiooni oleks ehk aidanud elavdada koomiline pilt illumineeritud Tartust Katariina II külaskäigu puhul 1764. aastal või Tartu tudengite rõivastusstiilist 19. sajandi algul. Rohkem oleks võinud avaldada ka Brotze kogus leiduvaid kaasaegsete portreid. “Estonica” kõites on neist avaldatud Rõngu pastori Johann Christian Friedrich Moritzi käärilõige, kuid millegipärast pole avaldamisvääriliseks peetud pastor August Wilhelm Hupeli vähetuntud käärilõiget, mis sobinuks suurepäraselt teose Põltsamaa osa juurde. Samuti oleks väärinud avaldamist Tartu Jaani kiriku pastori ja hilisema Liivimaa kindralsuperintendendi Christian David Lenzi ja estofiilist kartograafi krahv Ludwig August Mellini siluett. Ning miks mitte ka Liivi- ja Eesti-maa kindralkuberner George Browne´i portree.

Kuid need on pigem väiksed norimised. Kokkuvõttes võib öelda, et tegemist on igati tähelepanuväärse ja olulise allikapublikatsiooniga, kus tehakse uurijatele ja ajaloo huvilistele lugejatele kättesaadavaks Brotze kogutud rikkalik ikonograafiline materjal 18. sajandi Eesti kohta. Publikatsioon on varustatud asjatundlike ja süvenevate, kuigi kohati oma tasemelt kõikumate kommentaaridega ning registritega, mis hõlbustavad mahuka kõite kasutamist. Meeldiv on ka tõdeda, et seekord ei toretse raamatu tiitellehel ainult Raimo Pullati nimi, nagu enamikes tema kui projektijuhi välja antud teostes, vaid sinna on suutnud end suruda ka mitmed teised teose põhiautorid.

Indrek Jürjo

² Vt. Johans Kristofs Broce. *Zīmējumi un apraksti*. 1. sējums. Rīga, 1992, lk. 97–163.